

شناسایی و تحلیل سرمایه اجتماعی در اندیشه امام موسی صدر (با تأکید بر نظریه شبکه)

کاوس روحی برندق^۱

کاظم قاضی زاده^۲

انسبه السادات اسکاف^۳

چکیده

هدف: پژوهش حاضر با هدف دستیابی به مفهوم سرمایه اجتماعی شبکه در منظومه فکری امام موسی صدر شکل گرفت و در همین راستا به مطالعه آثار او که دستاورد تجربه هم‌زیستی رهبری دینی در یک جامعه متشکل از مذاهب و فرقه‌های گوناگون به شمار می‌رود، پرداخت. **روش:** در این پژوهش برای گردآوری اطلاعات از شیوه کتابخانه‌ای، در استناد داده‌ها از روش اسنادی و در تجزیه و تحلیل مطالب از روش تحلیل محتوایی از نوع توصیفی تحلیلی بهره گرفته شد. **یافته‌ها:** از اندیشه امام موسی صدر دریافت می‌شود که مفهوم شبکه بر خلاف نظریات کلاسیک، تنها بر ساخته روابط انسانی نیست؛ بلکه گستره آن را تمام هستی با همه لایه‌ها و ابعاد پیدا و نهان تشکیل می‌دهد. **نتیجه‌گیری:** صدر هستی را شبکه اجتماعی وسیعی در نظر می‌گیرد که هماهنگی و هم‌سویی با آن انسان را بهره‌مند از منابع بالقوه و بالفعل می‌کند که حاصل سرمایه اجتماعی این شبکه عظیم اجتماعی است.

واژگان کلیدی: سرمایه اجتماعی، امام موسی صدر، شبکه اجتماعی، شبکه هستی.

◇ دریافت مقاله: ۰۰/۰۳/۱۹؛ تصویب نهایی: ۰۰/۰۷/۲۳.

- ◇ این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان: «بررسی تحلیلی مبانی قرآنی روایی آرای اجتماعی امام موسی صدر» است.
۱. دکتری تخصصی مدرس معارف، دانشیار دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول) / نشانی: تهران؛ خیابان جلال آل احمد، پل نصر، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی، گروه علوم قرآن و حدیث / شماره: ۸۲۸۸۶۱۴ / Email: k.roohi@modares.ac.ir
  ۲. دکتری علوم قرآن و حدیث، استادیار دانشگاه تربیت مدرس.
  ۳. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت مدرس.

الف) مقدمه

سرمایه اجتماعی از مفاهیم پایه‌ای علوم اجتماعی است که بر ارزشمندی رابطه بین افراد، دلالت و بر روابط میان انسانها تمرکز دارد؛ روابطی که در تمام لحظات زندگی روزمره و طول عمر انسانها جریان دارد و رفتار و نگرش آنان را تحت تأثیر قرار می‌دهد و ناظر بر این نکته است که روابط میان افراد جامعه، سرمایه گرانبهایی است که می‌تواند با کمترین هزینه نیازهای فردی و اجتماعی را رفع کند (دادی، ۱۳۸۹: ۳۱) و ارتقای همکاری اعضای جامعه را به دنبال داشته باشد.

کشور لبنان با وجود مساحت کم، از جمله جوامع متکثری است که ادیان و مذاهب و نژادهای مختلفی را درون خود جای داده است. وجود چنین تنوع و ناهمگونی فرقه‌ها و اقلیتهای قومی و مذهبی، مشکلات بسیاری را برای صلح و ثبات مردم و همچنین توزیع قدرت به وجود آورده است. با توجه به حضور ۲۰ ساله امام موسی صدر در لبنان و اهتمام در جهت تقویت و پویایی طایفه شیعه و جدیت در برقراری رابطه با دیگر فرقه‌ها، اراده اصلی پژوهش حاضر بررسی و مطالعه بنیانهای فکری صدر در خصوص سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن است. هر چند در آرای اجتماعی وی ترکیب سرمایه اجتماعی به عنوان مفهومی مستقل به کار گرفته نشده است، اما با اطمینان می‌توان ادعا کرد که «ارزشمندی رابطه» به عنوان عصاره و جوهر مفهوم سرمایه اجتماعی در این دیدگاه جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص داده و در برابر جسم افراد به عنوان پیکر جامعه، «روح جامعه» تلقی شده است. در این نگرش آموزه‌ها، مفاهیم و مصادیق مستقیم و غیر مستقیم بسیاری موجود است که از آنها می‌توان مفاهیم مرتبط با تولید، انباشت و افزایش سرمایه اجتماعی را دریافت؛ مؤلفه‌هایی که به عنوان زمینه و موضع تجلی سرمایه اجتماعی در نظریه‌های کلاسیک وجود ندارد و با ایجاد جریان همدلی و تبادل اساس همکاری اجتماعی و شکل‌گیری جامعه را هموار می‌کند. اما هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی و مطالعه بنیانهای فکری امام صدر در خصوص سرمایه اجتماعی است. برای دستیابی به این مقصود، ابتدا رویکردهای سرمایه اجتماعی از نظر مهم‌ترین صاحب‌نظران علوم اجتماعی بررسی شده و سپس مؤلفه‌هایی مختص سرمایه اجتماعی در آرای اجتماعی امام صدر احصا و ویژگی‌های آنها برشمرده خواهد شد.

ب) مبانی نظری

۱. امام موسی صدر

امام موسی صدر در خانواده‌ای متولد شد که به لحاظ منزلتی و سرمایه فرهنگی دارای شبکه اجتماعی وسیعی در لبنان، ایران و عراق بوده و میراث اجتماعی به جا مانده از پدر بزرگ و پدر، او را در شبکه‌ای از مناسبات تربیت خانوادگی قرار می‌داد. او در حوزه‌های علمی قم و نجف، دانش فقه تشیع را نزد اساتید

معروف طی کرد و در دانشگاه تهران گرایشهای حقوق در اقتصاد را آموزش دید. این دو حیطه، قانون محوری، عقل معاش، ادب حکمرانی و مصلحت‌اندیشی را به او آموخت تا در اصلاح جامعه فلاکت‌زده و فقیر جنوب لبنان و تحقق اهداف خویش، راه درست را انتخاب کند. صدر متفاوت با رویکرد رایج رهبران دینی زمان خود، کمتر در پی طرح مباحث عقیدتی برآمده و در مقام عمل به اصلاح ساختار اجتماعی جامعه خود دست زد. او از موضع دین دغدغه‌دنیای مردم را داشت و این راز و رمز محبوبیت و نیز تأثیر او در جامعه بود. عقل هوشمند و ایمان نامحدود او نسبت به حق، همراه با فصاحت و بلاغت گفتار نیک، جو سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی آن برهه از تاریخ لبنان را در خود ذوب کرد و ادبیات نوینی را برای دفاع از اسلام و کرامت انسان ارائه کرد که تجربه موفقی برخاسته از متن سنت اسلامی بود و در عین حال، به لحاظ نظری، امروزه یکی از مباحث مطرح در حوزه سیاسی اجتماعی محسوب می‌شود.

۲. سرمایه اجتماعی

دغدغه تنزل روابط اجتماعی از جمله موضوعاتی است که در جامعه‌شناسی کلاسیک به چشم می‌خورد و شاید بتوان گفت که تولد جامعه‌شناسی، معلول نگرانی مربوط به روند رو به تنزل روابط اجتماعی در نتیجه صنعتی شدن و آغاز مدرنیته است (شارع‌پور، ۱۳۷۹: ۱۵). این مسئله به ویژه در ایالات متحده و بریتانیا صادق است و یکی از دلایل آن، وجود ماهیت فردگرایانه روابط اجتماعی معاصر در این کشورهاست (پاتنام و همکاران، ۱۳۸۴: ۱۰). عمده جامعه‌شناسان کلاسیک متوجه تبیین و تشریح چگونگی مخدوش شدن روابط اجتماعی و خصوصیات منفعلانه فرد در قبال جامعه و ساختار اجتماعی بودند. امیل دورکیم^۱ به انتقال جامعه از حالت انسجام مکانیکی به انسجام ارگانیک که تابع فردی رابطه مستقیم و ناشی از تقسیم کار اجتماعی است اشاره دارد و آثار آن را به صورت بی‌هنجاری و اختلال در روابط اجتماعی بررسی می‌کند. فردیناند تونیس^۲ با تأثیر زندگی شهری بر حیات انسانی و غلبه اراده عقلانی بر اراده طبیعی، نظراتی را ابراز داشته است. به نظر جرج زیمل^۳، فرایندهایی مانند تقسیم کار فزاینده، عقلانیت مفرط و نظایر آن، سبب پیدایش دلزدگی و احتیاط در روابط اجتماعی در شهر شده است (شارع‌پور، ۱۳۷۹: ۱۵). کارل مانهایم^۴ به اثرات صنعتی شدن، عقلانیت، بورکراسی و تخصص تأکید دارد و این عوامل را در بروز بی‌باوری و ناامیدی در انسان دخیل می‌داند. کارل مارکس^۵ تقسیم کار، مالکیت خصوصی و روابط اجتماعی تولید در نظام سرمایه‌داری را از عوامل اصلی اختلال در روابط اجتماعی انسانها ذکر می‌کند. ماکس وبر^۶، روابط و ضوابط قراردادی و نظم

---

1. Émile Durkheim
2. Ferdinand Tönnies
3. Georg Simmel
4. Karl Mannheim
5. Karl Heinrich Marx
6. Max Weber

680 ❖ شناسایی و تحلیل سرمایه اجتماعی در اندیشه امام موسی صدر

مفرط در کنشهای انسانی، بوروکراسی و عقلانیت مفرط ناشی از آن را از علل اساسی بی‌قدرتی انسان می‌داند. سی‌رایت میلز^۱ به تضاد بارز بین آزادی و عقل از سویی و اثرات تقسیم کار، بوروکراسی و عقل‌گرایی مفرط از سوی دیگر اشاره دارد و ماکس هورکهایمر^۲ علت مخدوش شدن روابط اجتماعی را ناشی از فرهنگ صنعتی، وسایل ارتباط جمعی و فناوری مدرن می‌داند. جامعه‌شناسان معاصر برای بررسی کمیت و کیفیت روابط اجتماعی در جامعه، از مفهوم سرمایه اجتماعی بهره جسته‌اند (باقری زوز و علمی، ۱۳۸۸: ۱۲۶) و معتقدند تأکید بر روابط و ارزشها به عنوان عوامل مؤثر در تبیین ساختارها و رفتارها، ارمغان سرمایه اجتماعی برای نظریه اجتماعی است (فیلد، ۱۳۸۵: ۲۰۲). در حقیقت می‌توان گفت مفهوم سرمایه اجتماعی، متناسب با روح نامطمئن و پرسشگر عصر حاضر است. ناامن بودن ارتباطات ما در دوره‌ای که کریچ هوفر^۳ آن را «شکل‌دهی اجتماعی به فردگرا شدن فرد» می‌نامد، می‌تواند آن چیزی باشد که توجه ما را به ارزش آنها جلب می‌کند. در واقع؛ پیش‌کشیدن بحث سرمایه اجتماعی در دهه‌های اخیر به دلیل احساس خطر اندیشمندان از آمیزه شدن جامعه‌ها و محدود شدن روابط و صمیمیتها و خزیدن مردم در لاک فردگرایی افراطی بوده است. (میدفر و دربندی، ۱۳۸۵: ۳۶)

۳. سرمایه اجتماعی شبکه

با مروری بر مفهوم سرمایه اجتماعی آشکار می‌شود که پژوهشگران مختلف به تعریف واحدی برای سرمایه اجتماعی دست نیافته‌اند و به بیان آکچوماک^۴ محققان سرمایه اجتماعی، خود از سرمایه اجتماعی بی‌بهره‌اند (پاک‌سرشت، ۱۳۹۳: ۷۵). در چنین شرایطی، اولین گام، انتخاب تعریف مطلوب به اقتضای هدف مطالعه است. وولکاک و نارایان^۵ با چهار رویکرد متفاوت، تقسیم‌بندی سودمند و جامعی را از تعاریف سرمایه اجتماعی ارائه کرده‌اند.

یک) رویکرد اجتماع‌گرایی:^۱ در باور اجتماع‌گرایان سرمایه اجتماعی بیشتر یک خیر عمومی و دارایی جمعی محسوب می‌شود که همگان در فواید آن شریک‌اند. بر این اساس، هر چه میزان سرمایه اجتماعی بیشتر باشد، تأثیر آن بر رفاه اجتماع بیشتر خواهد بود. جیمز کلمن^۷، رابرت پاتنام^۸ و فرانسیس فوکویاما^۹ سه مدافع صاحب‌نظر این رویکرد محسوب می‌شوند. (پاتنام و همکاران، ۱۳۸۴: ۵۳۵؛ پاک‌سرشت، ۱۳۹۳: ۷۶)

1. Charles Wright Mills

2. Max Horkheimer

3. Kirch Hofer

4. Samih Akcomak

5. Michael Woolcock & Deepa Narayan-Parker

6. Communitarian Approach

7. James Kelman

8. Robert D. Putnam

9. Yoshihiro Francis Fukuyama

دو) رویکرد شبکه‌ای:^۱ در این رویکرد، سرمایه اجتماعی کالایی فردی و دارایی مهم موجود در چارچوب ارتباطی است که میان افراد برقرار شده است. این تلقی در تعارض آشکار با رویکردی است که شبکه‌ها را بخشی از سرمایه اجتماعی می‌داند. در این دیدگاه، ویژگی‌های شبکه؛ یعنی خصوصیات ساختی، مانند اندازه، تراکم، ترکیب، خصوصیات تعاملی مانند شیوه تماس، فراوانی تماس، صمیمیت، دوام رابطه و خصوصیات کارکردی مانند انواع حمایتها از بیشترین اهمیت برخوردارند. محققانی چون: پیر بوردیو،^۲ رولان بارت،^۳ الجاندرو پورتس^۴ و نان‌لین^۵ سرمایه اجتماعی را از این منظر تعریف و تبیین کرده‌اند. (باتام و همکاران، ۱۳۸۴: ۵۳۸؛ پاک‌سرشت، ۱۳۹۳: ۷۷-۷۹)

سه) رویکرد نهادی:^۶ این دیدگاه در تعریف سرمایه اجتماعی از موضع اجتماع‌گرایی متأثر است و سرمایه اجتماعی را یک دارایی جمعی متجلی در جامعه مدنی و نظامی از روابط و هنجارهای تسهیل‌کننده کنش جمعی در حوزه‌های مختلف تعریف می‌کند. اما در تحلیل و نظریه‌پردازی این مفهوم، مسیر دیگری را در پیش می‌گیرد و مدعی است که ماندگاری شبکه‌های اجتماعی و جامعه مدنی تا اندازه زیادی نتیجه محیط نهادی، حقوقی و سیاسی است. (باتام و همکاران، ۱۳۸۴: ۵۴۵؛ پاک‌سرشت، ۱۳۹۳: ۸۱-۷۹)

چهار) رویکرد هم‌افزایی:^۷ تلاش این رویکرد بر رفع کاستی‌های وجوه فردی و جمعی از طریق ارائه تعریفی است که ابعاد نهادی و شبکه‌ای و همچنین سازمان رسمی و غیر رسمی سرمایه اجتماعی را در کنار هم قرار دهد. در این رویکرد، سرمایه اجتماعی ذخیره شبکه‌های رسمی و غیر رسمی است که افراد برای تولید و تخصیص خدمات و کالاها از آن استفاده می‌کنند. راهبردهای متأثر از این دیدگاه به دلیل تأکید همزمان بر ویژگی‌های نهادی و همچنین ویژگی شبکه‌های اجتماعی از حیث درون‌گروهی یا برون‌گروهی بودن و در نهایت، الگوی ارتباط و تعامل این دو، از امتیازات مهمی به نسبت توصیه‌های سه دیدگاه پیشین در خصوص ارتقای سرمایه اجتماعی برخوردارند. (باتام و همکاران، ۱۳۸۴: ۵۴۹-۵۴۸؛ پاک‌سرشت، ۱۳۹۳: ۸۴-۸۱)

رویکردهای چهارگانه مذکور گویای این نکته است که ایده سرمایه اجتماعی دارای تعاریف متعدد، اشکال متنوع و اجزای گوناگونی است و بسته به هر نظریه، شکلی خاص پیدا می‌کند؛ همچنان که گره

---

1. Network Approach
2. Pierre Bourdieu
3. Roland Barthes
4. Alejandro portes
5. Nan Lin
6. Institutional Approach
7. Synergy Approach

682 ◊ شناسایی و تحلیل سرمایه اجتماعی در اندیشه امام موسی صدر

خوردن ایده سرمایه اجتماعی به تحلیل شبکه‌ای به تلقی شبکه‌ای از سرمایه اجتماعی اشاره دارد. بدین مفهوم سرمایه اجتماعی، تراکم منابع بالفعل یا بالقوه‌ای است که با در اختیار داشتن شبکه بادوامی از روابط کم و بیش نهادینه شده مبتنی بر آشنایی یا شناخت دوطرف ایجاد می‌شود. بر این اساس، حجم سرمایه اجتماعی یک فرد به اندازه شبکه پیوندهایی که او می‌تواند به نحو مؤثری بسیج کند و به میزان و حجم سرمایه افرادی بستگی دارد که با آنها پیوند برقرار کرده است (ابوالحسنی و عطار، ۱۳۹۲: ۱۴۵). در مجموع، این رویکرد را می‌توان در این گزاره خلاصه کرد که: سرمایه اجتماعی شبکه بر منابع ابزاری و حمایتی متنوع و موجود در شبکه، که با سرمایه‌گذاری افراد در روابط اجتماعی و دستیابی به پیوندهای اجتماعی مختلف به دست می‌آید، متمرکز است. (توسلی و امانی کلاریجانی، ۱۳۹۲: ۹۱)

ج) پیشینه پژوهش

درباره شناسایی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی از دیدگاه امام صدر، پژوهشی انجام نشده؛ مگر پژوهشی که «تأثیر دلبستگی ایمن بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی با تأکید بر اندیشه تربیتی امام موسی صدر» (روحی برندق و همکاران، ۱۳۹۸) را بررسی کرده است. و اما پژوهشهایی که بیشترین ارتباط را با موضوع این بحث دارند؛ در فصل سوم کتاب «سرمایه اجتماعی در اندیشه و عمل امام خمینی (ره)» (فقیه‌خلجانی، ۱۳۹۲)، مؤلف می‌کوشد تا ظرفیتهای سرمایه اجتماعی را در اندیشه و عمل امام خمینی شرح دهد و با ذکر ۱۲ ویژگی جزئی در آخرین فصل کتاب، عناصر و ویژگی‌های سرمایه‌ساز رهبری امام خمینی را برمی‌شمارد. امیر محمدی نیز در پایان‌نامه خود (محمدی، ۱۳۸۹)، دستگاه تفکر سیاسی امام را در سه سطح فلسفه سیاسی، نظریه سیاسی و الگوی سیاسی بررسی کرده و در هر یک از این سطوح به منابع، نتایج و شیوه‌هایی برای تقویت سرمایه اجتماعی رسیده است که با تقویت و توسعه هر یک می‌توان به تولید و تقویت بیشتر سرمایه اجتماعی در جامعه ایران دست یافت.

در گستره مقالات نیز تبیین ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی در اندیشه و عمل امام خمینی بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده است؛ از جمله مقاله «شناسایی مؤلفه‌های شناختی سرمایه اجتماعی از دیدگاه امام خمینی» که خدامحوری، اسلام‌محوری، اعتماد، قانون‌گرایی و خدمت برای خدا و اعتقاد به نظارت الهی، مهم‌ترین مؤلفه‌های بعد شناختی سرمایه اجتماعی در بیانات حضرت امام معرفی شده‌اند.

مقاله «تحلیل فضای مفهومی سازه سرمایه اجتماعی در کلام امام علی (ع)» (علینی و همکاران، ۱۳۹۴) با استناد به خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار حضرت علی (ع)، روابط اجتماعی به مثابه سرمایه اجتماعی را در نهج‌البلاغه بررسی کرده است. در مقاله «تحلیل محتوای مفهوم سرمایه اجتماعی در احادیث امام

کاووس روحی برندق وهمکاران ♦ 683

رضاع) «بهران و بهران، ۱۳۹۲» نیز پژوهشگر تمامی ابعاد و مؤلفه‌های مفهوم سرمایه اجتماعی را که در احادیث رضوی به درجات متفاوت اشاره شده، برشمرده است.

همان‌گونه که گفته شد، در هیچ یک از آثار پژوهشی مذکور، سرمایه اجتماعی در اندیشه امام موسی صدر مورد توجه قرار نگرفته و بررسی نشده است. از این رو، نوآوری پژوهش حاضر از دو جنبه است: اول، تمرکز بحث بر اندیشه اجتماعی امام صدر به عنوان مصلح اجتماعی و دوم، دستیابی به مفهوم و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در اندیشه امام موسی صدر.

د) روش‌شناسی پژوهش

پژوهش کیفی پیش رو، داده‌های مورد نیاز را به روش کتابخانه‌ای و با مطالعه آثار امام موسی صدر جمع‌آوری کرده است. برای این منظور، با مراجعه به مجموعه ۱۲ جلدی کتاب «گام‌به‌گام با امام» که حاصل طرح‌های خلاقانه و فعالیت‌های خستگی‌ناپذیر و تجربه مدیریتی و رهبری وی بوده، مفاهیم هدفمند سرمایه اجتماعی را انتخاب و پس از فیش‌برداری، در استناد داده‌ها از روش اسنادی بهره گرفته است. به کارگیری روش پژوهش اسنادی یکی از ویژگی‌های عمده روش‌شناختی در پژوهش‌های علوم انسانی، به ویژه مطالعات جامعه‌شناختی با بُرد کلان به شمار می‌رود. در این روش، پژوهشگر داده‌های پژوهشی خود را درباره کنشگران، وقایع و پدیده‌های اجتماعی، از بین منابع و اسناد جمع‌آوری می‌کند (عرفان‌منش و صادقی فسایی، ۱۳۹۴: ۶۳-۶۱). از آنجا که پژوهشگر در این روش به دنبال واکاوی مقاصد ذهنی و ادراک انگیزه‌های پنهان یک متن نیست و صدر نیز به صراحت از سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن سخن به میان نیاورده است، پژوهش حاضر در تجزیه و تحلیل مطالب از روش تحلیل محتوایی از نوع توصیفی تحلیلی استفاده کرده تا به وسیله این روش تمامی فیشهای مربوطه مورد ارزیابی و تحلیلی منظم‌تر، دقیق‌تر و از همه مهم‌تر با درجات بالاتری از پایایی قرار گرفته (فانلی و گلشنی، ۱۳۹۵: ۵۸-۵۷) و مفاهیم مربوط به سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن در آنها شناخته و کشف شود.

ه) تبیین سرمایه اجتماعی شبکه در آرای امام موسی صدر

سرمایه اجتماعی به عنوان رابطه بین کنشگران انسانی، دارای منابع ایجادکننده متعددی است. همچنان‌که از نظر رهیافت شبکه‌ای، تشکیل شبکه‌های اجتماعی اساس سرمایه اجتماعی در جامعه به‌شمار می‌رود. ایده اصلی این رهیافت بر ارزشمندی شبکه‌های اجتماعی دلالت دارد؛ یعنی همان‌طور که سرمایه فیزیکی یا سرمایه انسانی هم به صورت فردی و هم در شکل جمعی می‌توانند

684 ◊ شناسایی و تحلیل سرمایه اجتماعی در اندیشه امام موسی صدر

موجب افزایش بهره‌وری شوند، ارتباطات اجتماعی و روابط میان کارگزاران اجتماعی هم بر بهره‌وری افراد و گروه‌ها تأثیر می‌گذارند (باتام و همکاران، ۱۳۸۴: ۱۴۸-۱۴۷). در این رهیافت، شبکه اجتماعی یا منبع تولیدکننده سرمایه اجتماعی، ترکیبی از کنشگران و روابط بین آنهاست و افراد برای دستیابی به اطلاعات، منابع و موقعیتها، به روابط شخصی و نزدیکان خود متکی‌اند. از دیدگاه نظریه شبکه، کنشگران می‌توانند افراد باشند، اما گروهها، اصناف و جوامع را نیز می‌توان کنشگر به شمار آورد. (مرزبان و قلیجان، ۱۳۸۸: ۵۷-۵۶)

تأمل در این صورت‌بندی به خوبی مشخص می‌کند که منابع سازنده سرمایه اجتماعی و همچنین شبکه اجتماعی، بر ساخته انسانها، جماعتها و گروه‌های انسانی و در زمینه و بستر جامعه است. اما رهیافتهای سرمایه اجتماعی شبکه در اندیشه امام موسی صدر تفاوت‌های بنیادینی با ایده‌های کلاسیک دارد. در واقع؛ در اندیشه صدر، ماهیت شبکه متفاوت از نظریات مرسوم، نه در مجموعه‌ای از انسانها که در کل هستی معنا پیدا می‌کند (ضاهر، ۱۳۹۶، ج ۱: ۹۶، ۳۲۷؛ ج ۲: ۷۰). شبکه در این دیدگاه، اشاره به کل «هستی» به صورت یک نظام به هم پیوسته و هماهنگ دارد که در تمام لایه‌های آن بین موجودات رابطه علت و معلولی، اثرگذاری و اثرپذیری برقرار است (واسطی و گلکار، ۱۳۹۸: ۶۱). موجودات در آن ارتباط دوطرفه تعاملی با یکدیگر دارند و هر حرکتی در هستی، بر ایند تمام این تعاملات است. بر این اساس، می‌توان گفت که نقطه تمرکز صدر هم‌ون دیدگاه شبکه، به جای تأکید بر کنشگران و ویژگی‌های فردی‌شان به عنوان واحد تحلیل، به ساختار روابط کنشگران توجه می‌کند (باستانی و همکاران، ۱۳۸۷: ۵۰). از سوی دیگر، انسان نیز به عنوان بخشی از شبکه هستی و بلکه سرآمد آن، از طبیعت و موجودات اطراف خود متأثر و به طور خودجوش با هم‌نوعان خویش و جامعه تعامل و تأثیر متقابل دارد (ضاهر، ۱۳۹۶، ج ۱: ۱۸۶؛ ج ۳: ۴۱-۴۰). تصویری این چنین، بیانگر این نکته است که انسان، محدود در عالم مادی و خاکی نیست و ارتباط هماهنگ شده‌ای با اجزای دیگر این شبکه هستی دارد. به این معنا که تمام موجودات در شبکه هستی با انسان ارتباط دارند یا بر انسان تأثیر می‌گذارند یا از وی تأثیر می‌پذیرند (همان، ج ۱: ۱۷۷؛ ج ۲: ۳۰۹، ۳۱۹). بر این اساس می‌توان گفت که مبنای هستی‌شناسی صدر، هستی‌شناسی انسان‌محور است؛ البته نه به معنای اومانستی غربی، بلکه به معنای خلیفه‌اللهی و جانشینی خدا. (همان، ج ۱: ۲۲۳)

کسب سرمایه اجتماعی از لایه‌ها و مراتب هستی و در نگاه صدر را می‌توان در چهار ساحت کلی بررسی کرد.

۱. ارتباط با خود؛ احساس کرامت

صدر اولین گامهای تکوین و بالندگی سرمایه اجتماعی را در درون انسان جستجو می‌کند و «حسن ظن به خود» را هسته مرکزی هر رابطه‌ای می‌داند؛ زیرا باور دارد انسان صاحب کرامت همچنان که به خود احترام می‌گذارد، به دیگران نیز احترام می‌گذارد؛ در دیگران تأثیر گذاشته و از آنان تأثیر می‌پذیرد و همکاری می‌کند (همان، ج ۱۱: ۳۸۷) و با چنین تعاملاتی است که جامعه ایجاد می‌شود و سرمایه اجتماعی شکل می‌پذیرد. بر این اساس، اگر کسی احساس کرامت کند و به خود حسن ظن داشته باشد، بی‌گمان نسبت به دیگران هم احساس صداقت و صراحت دارد و میزان احترام و همکاری و اطمینان او هم بالا خواهد بود؛ زیرا ریشه همه آنها به احترام به خود برمی‌گردد.

۲. ارتباط با غیب

یک) اعتقاد به یگانگی آفریدگار؛ که نتیجه آن اعتقاد به انسجام در آفرینش، پیوستگی در همه اجزا و ابعاد جهان هستی و پیوند داشتن گذشته با حال و حال با آینده و نیز تعامل میان همه موجودات با همه انواع و تفاوت‌هایشان است و این به معنای یکسان بودن ذات همه موجودات و عدم قداست یا نحوست یک پدیده و همچنین به معنای برابری انسانها و درک متقابل میان انسانهاست. (صدر، بی تا: ۴۱)

دو) باور به معاد به عنوان نتیجه حتمی تعامل انسان و هستی (ضاهر، ۱۳۹۶، ج ۹: ۸۳) در اندیشه صدر، ایمان به خدای یگانه با تزریق این باور که همه انسانها به خواست خدا از یک پدر آفریده شده و همانند دندانه‌های شانه با یکدیگر برابرند و هیچ کس بر دیگری امتیاز ندارد، تعامل با دیگران را آسان‌سازی می‌کند (همان، ج ۱: ۲۴۰ و ۴۰۴) و امکان نمود سرمایه اجتماعی را به بهترین شکل فراهم می‌کند. از سویی دیگر، با تأکید بر وحدت ذاتی و پاکی سرشت انسانها، بیاعتمادی به دیگران را دور و با تقویت همکاری به استواری سرمایه اجتماعی می‌انجامد. باور به معاد نیز با نامتناهی کردن واقعیتها و امکانات بشری در برابر زندگی تنگ این دنیایی انسان، افقی فراتر از همه نیروها و قابلیتها تا بی‌نهایت می‌گشاید و با خلق وسعت نگرش انسانها به سوی بی‌نهایت، ظرفیت تعامل میان افراد را بیشتر کرده (همان، ج ۱۱: ۴۱۲-۴۱۱) و سرمایه اجتماعی افزون‌تری تولید می‌کند.

۳. ارتباط با هم‌نوع

یک) رابطه افراد با یکدیگر یا همان حقوق مدنی.

دو) رابطه خانواده‌ها، شهرها و گروه‌ها با یکدیگر یا همان حقوق اداری.

سه) رابطه مردم با حکومت.

چهار) ارتباط جوامع با یکدیگر یا همان حقوق بین‌الملل. (همان، ج ۱: ۴۳۴-۴۳۲)

686 ❖ شناسایی و تحلیل سرمایه اجتماعی در اندیشه امام موسی صدر

در اندیشه امام صدر، انسانیت وجود واحدی است که اجزای آن با هم در تعامل بوده و میل به وحدت دارند. او شرط تعامل میان افراد جامعه را وجود تفاوت در توانایی‌ها و استعدادها می‌داند و معتقد است اگر همه اعضای جامعه به لحاظ توانایی و توانگری و فقر در یک رتبه و شکل باشند، دیگر جامعه‌ای شکل نخواهد گرفت؛ زیرا در این اوضاع، تعامل و دادوستدی تحقق نخواهد یافت. دیگر کسی واجد چیزی نیست که دیگری فاقدش باشد (همان، ج ۲: ۳۳۶). در حقیقت؛ امام صدر وجود پیوندهای انسانی مختلف را به معنای سرچشمه‌های تجارب، دستاوردها و مطالعاتی می‌داند که ضمن آسان‌سازی همکاری و تعامل انسانها با یکدیگر، روابط درون جامعه را بی‌هیچ خطری تقویت و سرمایه اجتماعی افزون‌تری می‌کند.

۴. ارتباط با عوامل هستی

عوامل و آثار تکوینی که آدمی می‌تواند از این نیروها استفاده کند و بر آنها اثر گذارد و از طریق علم در آنها تصرف کند (همان، ج ۱۰: ۳۴۰، ۳۱۲). همچنان‌که گفته شد، هستی در نگاه صدر، خلقتی است واحد، به‌هم‌پیوسته و هماهنگ و سرشار از معنویت و زیبایی و استوار بر اساس حق، عدالت و نظم که هر جزء آن ضمن ایفای نقش و وظیفه وجودی خود، به طور دقیق و متقن، با اجزای دیگر نیز در تکوین و بقا و عمل و فعل و انفعال ارتباط دارند و به سمتی واحد و به سوی والاترین اهداف حرکت می‌کنند (همان، ج ۱: ۲۶۴-۲۶۳). خورشید و ماه و ستارگان و چارپایان و همه موجودات به صورت دقیق و منظم و بدون تخلف و خیانت و انحراف وظیفه‌ای را ادا می‌کنند که در جهان بر عهده‌شان نهاده شده است (همان، ج ۱۲: ۳۳۹)؛ همچنان‌که قلب انسان کارش را انجام می‌دهد و همین‌طور هر جزیی از بدن، مگر اینکه دچار عارضه‌ای شده باشد. صدر شرط کامیابی و جاودانگی انسان را در هماهنگی با خویش و جهان هستی می‌داند؛ به طوری که همانند قلب خود در بدن و خورشید در خلقت در زندگی خود منظم و در سلوکش عادل و در تصرفاتش دقیق باشد و بر اساس حق و عدالت و برنامه‌ریزی دقیق در همه طرحها و تحركاتش گام بردارد و نقش خویش را در هستی ایفا کند (همان، ج ۲: ۲۹۰) و این یعنی پیوستن انسان به حرکت هماهنگ و یکپارچه کائنات در مبدء و حرکت و معاد (همان، ج ۲: ۳۰۹). الگویی برگرفته از هستی که انسان در زندگی و در کارهایش باید به آن ملتزم باشد؛ زیرا خاستگاه، مسیر و شیوه یکی است. این نوع نگاه به هستی و جهان‌بینی باعث می‌شود که انسان احساس کند دستگاه عظیم آفرینش دست به دست او داده و با او در راه حق همکاری و از فعالیتهای مثبتش پشتیبانی می‌کند. در حقیقت؛ هستی مورد تعریف صدر به عنوان یک شبکه، از «اعضای شبکه» و مجموعه‌ای از «پیوندها» که هر جزء آن با اجزای دیگرش در تکوین و بقا و عمل و فعل و انفعال ارتباط دارد تشکیل شده است و به سمتی واحد و به سوی والاترین اهداف حرکت می‌کند. در یک سنجش، چنان‌که باری و لمن^۱ به عنوان یکی از نظریه‌پردازان سرمایه اجتماعی شبکه، معتقد است تنوع روابط، طیف

کاووس روحی برندق و همکاران 687

وسعی از حمایت‌های متنوع را برای افراد فراهم می‌آورد (باستانی و همکاران، ۱۳۸۷: ۵۰). صدر نیز هستی را شبکه اجتماعی وسیعی در نظر می‌گیرد که هماهنگی و همسویی با آن، انسان را بهره‌مند از منابع بالقوه و بالفعلی می‌کند که حاصل سرمایه اجتماعی این شبکه عظیم اجتماعی است؛ شبکه‌ای که هر یک از اعضای خود را از پشتیبانی سرمایه جمعی برخوردار می‌کند و آنان را مستحق اعتبار می‌سازد و دستیابی به اهداف را برای آنان آسان می‌کند. در این شبکه همه نیروها و توانایی‌های فرد در همه موقعیتها و بحرانها و نیز نیروهای هستی با سطوح مختلف آن متمرکز شده و بدین ترتیب در برابری این توانایی‌ها، نیروی بزرگی پدید می‌آید که در رسیدن به هیچ هدفی، هر چند سخت و دشوار، ناتوان نیست. بنابر این، انسانی که در این شبکه وسیع به دنبال کسب سرمایه اجتماعی است، باید همانند و هماهنگ با هستی، رفتاری مبتنی بر عدالت داشته باشد. (ضاهر، ۱۳۹۶، ج ۲: ۲۹۰-۲۸۹)

در این رابطه شاید دیدگاه صدر را بتوان با رویکرد شبکه‌ای بورديو مقایسه کرد. در دیدگاه بورديو، متأثر از فیزیک نوین، عناصر و مفاهیم ثابت و لایتغیر نیستند، بلکه در ارتباط با یکدیگر قابل درک و تعریف‌اند. در نتیجه فرایند تقسیم کار و تفکیک امور، جهان باز و کلان اجتماعی، به «میدان»‌های کوچک و بسته بسیاری تقسیم شده است. این جهانهای کوچک یا میدانها، جزئی از جهان اجتماعی‌اند که به شکل خودمختار «عمل» می‌کنند. هر کدام منافع، مباحث، قوانین و اهداف یا «منش» خود را دارند. هر فردی در آن واحد، عضو میدانهای بسیاری است و در هر میدانی جایگاه متفاوتی دارد (شریعی، ۱۳۸۸: ۱۲). منظور از «عمل» در این دیدگاه، دیالکتیک «منش» و «میدان» است (جمشیدی‌ها و پرستش، ۱۳۸۶: ۹). در حقیقت؛ رویکرد دیالکتیکی، گویای آن است که یک جامعه یا گروه اجتماعی به همان میزان که منظم و سازماندهی شده است، به همان میزان نیز حامل و جامع تفاوت‌های حساس میان اجزاست. تفاوت‌های حساسی که اگر چه متفاوت‌اند، ولی با اشتراکات میان اجزای متفاوت و با هر درجه‌ای از تفاوت، هماهنگ شده است و یک کل تمام را تشکیل می‌دهد و این یعنی، تمام جهان هستی و به مراتب جهان اجتماعی یا جامعه، یک دیالکتیک است (ابوالحسن‌تهایی، ۱۳۸۳: ۱۱۲-۱۱۱). بررسی نظریات صدر نیز نشان می‌دهد که انسان جزء یا عنصری در شبکه هستی است که با عناصر دیگر هستی مانند هموعان، عوامل هستی و عوامل غیبی به صورت تعاملی و برابری مرتبط است و سرمایه اجتماعی او برابری نیروهای است که بر او وارد می‌شود و نیروهایی که او وارد می‌کند (صادق و واسطی، ۱۳۹۹: ۳۳۸). در حقیقت؛ از نگاه صدر، سرمایه اجتماعی محصول رویکردهای تعاملی دیالکتیکی در کنش و واکنشهای افراد در جهان هستی، جهان اجتماعی و غیب است که با عدالت گسترده شده و از آسمان تا زمین بر ریشه‌های عمیق امتداد خواهد یافت.

و) بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش با انگیزه شناخت و تبیین سرمایه اجتماعی امام موسی صدر با استفاده از روش تحلیل شبکه اجتماعی انجام گرفته است. در نگاه صاحب‌نظران کلاسیک، سرمایه اجتماعی را می‌توان سرمایه‌ای حاصل از تعامل‌های اجتماعی افراد در شبکه‌های مختلف اجتماعی دانست. بر این اساس، حجم سرمایه اجتماعی یک فرد به اندازه و حجم سرمایه افرادی بستگی که با آنان پیوند برقرار کرده است.

688 ◊ شناسایی و تحلیل سرمایه اجتماعی در اندیشه امام موسی صدر

اصل اساسی رویکرد شبکه‌ای به سرمایه اجتماعی، سرمایه‌گذاری افراد در روابط اجتماعی و دستیابی به پیوندهای اجتماعی است؛ به طوری که انسانها، جماعتها و گروههای انسانی، تنها منبع تولیدکننده سرمایه اجتماعی‌اند. اما بر خلاف نگاه کلاسیک که جوهر شبکه اجتماعی را تنها در روابط انسانی جستجو می‌کند، توجه و دقت در نظریات امام صدر نشانگر آن است که گستره شبکه اجتماعی محدود بر گروه‌ها و جوامع نیست و وسعتی به ابعاد تمام هستی دارد. در واقع؛ امام صدر با نگرشی غایت‌گرا، انسان را عضو سرآمد و اصلی شبکه هستی به عنوان یک نظام به هم پیوسته و هماهنگ می‌داند؛ شبکه‌ای که موجودات در آن ارتباط دوطرفه تعاملی دارند و هر حرکتی در آن، برآیند تمام این تعاملات است. در ادامه پژوهش، چهار مؤلفه ارتباطی شاخص که در شبکه هستی ایجاد سرمایه اجتماعی می‌کنند، شناسایی و معرفی و تبیین شدند.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که کانون و اساس تولید سرمایه اجتماعی در نظر صدر، ارتباط مثبت انسان با خود و یا به عبارت ایشان «احساس کرامت» است؛ زیرا انسان صاحب کرامت همچنان که به خود احترام می‌گذارد، به دیگران نیز احترام می‌گذارد و بر این اساس، زمینه همکاری و تعامل با دیگران را برقرار کرده و اساس تولید سرمایه اجتماعی را شکل می‌دهد. همچنین «باورداشت عالم غیب» با دو شاخص اصلی «اعتقاد به یگانگی آفریدگار» و «اعتقاد به معاد» مؤلفه دیگری است که با ایجاد وسعت نگرش انسانها به سوی بی‌نهایت، ظرفیت تعامل میان افراد را بیشتر کرده و به تثبیت و تقویت سرمایه اجتماعی منتهی می‌شود. ارتباط با هم‌نوعان نیز سومین منبع شکل‌گیری سرمایه اجتماعی است که نظرات صدر درباره آن ارائه شد. اما ارتباط با عوامل هستی، بنیادی‌ترین و شاخص‌ترین مؤلفه دریافت‌شده از نظریات صدر است. بررسی نظریات صدر در این رابطه حاکی از آن است که اگر انسان همانند سایر اجزا در خلقت در زندگی خود منظم و بر اساس حق و عدالت گام بردارد، دستگاه عظیم آفرینش نیز هم‌راستا با او در راه حق همکاری و از فعالیتهای مثبتش پشتیبانی می‌کند. در مجموع، مفهوم سرمایه اجتماعی در اندیشه صدر را می‌توان چنین بیان کرد: سرمایه اجتماعی محصول تعامل افراد در جهان هستی، جهان اجتماعی و غیب است که با عدالت گسترده شده و امتدادی از آسمان تا زمین خواهد داشت.

پیشنهادها

این پژوهش در مجال محدود خود تنها به بررسی منابع کانونی سرمایه اجتماعی شبکه در آرای امام موسی صدر پرداخته و از چگونگی دستیابی به این منابع، یا سخنی به میان نیاورده یا به صورت گذرا از آن گذشته است؛ در حالی که ابزارهای حمایتی و روشهای دسترسی این منابع در شبکه هستی به صورت مفصل مورد توجه امام صدر بوده و تبیین و تشریح آنها می‌تواند موضوع تحقیق و پژوهشی دیگری باشد. برای نمونه، امام صدر برای کسب سرمایه اجتماعی از شبکه هم‌نوعان، از دو هنجار گفتگو و رواداری بسیار بهره برده و نظریات بدیعی ارائه کرده است. از سوی دیگر، اعتماد اجتماعی، مشارکت اجتماعی و انسجام اجتماعی، به عنوان سه مؤلفه اصلی سرمایه اجتماعی در نظریات کلاسیک نیز می‌تواند به عنوان پژوهشی مستقل در نظریات وی بررسی شود.

منابع

- قرآن کریم.
- ابوالحسن تنهایی، حسین (۱۳۸۳). *درآمدی بر مکاتب و نظریه‌های جامعه‌شناختی*. مشهد: مرنديز.
- ابوالحسنی، رحيم و سعيد عطار (۱۳۹۲). «تحليل شبکه‌ای، سرمایه اجتماعی و حوزه سیاست درآمدی بر رویکرد شبکه‌ای». *سیاست*، ش ۲(۴۳): ۱۵۷-۱۳۹.
- باستانی، سوسن؛ افسانه کمالی و مریم صالحی‌هیکویی (۱۳۸۷). «سرمایه اجتماعی شبکه و اعتماد متقابل بین شخصی». *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه خوارزمی*، ش ۶۱(۱۶): ۸۲-۴۱.
- باقری زوز، بهارک و محمود علمی (۱۳۸۸). «سرمایه اجتماعی، اعتماد اجتماعی؛ نشانه‌های آسیب‌شناختی روابط اجتماعی در ایران». *مطالعات جامعه‌شناسی*، ش ۵(۲): ۱۳۸-۱۲۵.
- بهروان، حسین و ندا بهروان (۱۳۹۲). «تحليل محتوای مفهوم سرمایه اجتماعی در احادیث امام رضا(ع)». *تحقیقات فرهنگی ایران*، ش ۲۳(۶): ۱۴۹-۱۱۵.
- پاتنام، رابرت؛ مایکل ولکاک، کلاوس افه، پورتس آلهندرو، کیان تاجبخش، پیر بوردیو و همکاران (۱۳۸۴). *سرمایه اجتماعی: اعتماد، دموکراسی و توسعه*. ترجمه افشین خاکباز و حسن پویان. تهران: شیرازه.
- پاک‌سرشت، سلیمان (۱۳۹۳). «ملاحظات و راهبردهای ارتقای سرمایه اجتماعی». *راهبرد فرهنگ*، ش ۲۵(۷): ۱۰۴-۷۱.
- توسلی، غلامعباس و ام‌الله امانی کلاریجانی (۱۳۹۲). «تحليل و بررسی ابعاد سرمایه اجتماعی در شبکه‌های اجتماعی مجازی». *مطالعات رسانه‌ای*، ش ۱۸(۷): ۹۹-۸۹.
- جمشیدی‌ها، غلامرضا و شهرام پرستش (۱۳۸۶). «دیالکتیک منش و میدان در نظریه عمل پی‌یر بوردیو». *نامه علوم اجتماعی*، ش ۱۶۷۷(۳۰): ۳۲-۱.
- ردادی، محسن (۱۳۸۹). *منابع قدرت نرم؛ سرمایه اجتماعی در اسلام*. تهران: دانشگاه امام صادق.
- روحی‌برندق، کاوس؛ کاظم قاضی‌زاده و انسیه‌السادات اسکاف (۱۳۹۸). «تأثیر دل‌بستگی ایمن بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی با تأکید بر اندیشه تربیتی امام موسی صدر». *اسلام و مطالعات اجتماعی*، ش ۲(۷): ۱۱۳-۹۰.
- شارع‌پور، محمود (۱۳۷۹). «سرمایه اجتماعی در حال فرسایش است». *کتاب ماه علوم اجتماعی*، ش ۳۶-۳۷: ۱۵-۱۷.
- شریعتی، سارا (۱۳۸۸). «تأملی در موانع پنهان آموزش جامعه‌شناسی هنر در ایران». *جامعه‌شناسی هنر و ادبیات*، ش ۱(۱): ۷-۲۱.

690 ❖ شناسایی و تحلیل سرمایه اجتماعی در اندیشه امام موسی صدر

- صادقی، عبدالله و عبدالحمید واسطی (۱۳۹۹). «تأثیر مبنای هستی‌شناسی در تولید تئوری انسان‌شناسی دینی». پژوهشنامه کلام، ش ۱۲ (۷): ۲۴۶-۲۲۵.
- صدر، سید موسی (بی‌تا). *مجموعه سخنرانی‌های منتشر نشده*. [بی‌جا]: [بی‌نا].
- ضاهر، یعقوب (۱۳۹۶). *گام به گام با امام (۱۲ جلد)*. ترجمه گروه مترجمان مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر. تهران: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر.
- عرفان‌منش، ایمان و سهیلا صادقی فسایی (۱۳۹۴). «مبانی روش‌شناختی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی؛ مورد مطالعه: تأثیرات مدرن شدن بر خانواده ایرانی». *راهبرد فرهنگ*، ش ۲۹ (۸): ۶۱-۹۱.
- علی‌نیا، محمد و غلامرضا غفاری (۱۳۹۴). «تحلیل فضای مفهومی سازه سرمایه اجتماعی در کلام امام علی (ع)». *اسلام و مطالعات اجتماعی*، ش ۴ (۲): ۱۲۰-۹۲.
- فقیه‌خلجانی، سیده فاطمه (۱۳۹۲). *سرمایه اجتماعی در اندیشه و عمل امام خمینی (ره)*. تهران: عروج.
- فیلد، جان (۱۳۸۵). *سرمایه اجتماعی*. ترجمه احمدرضا اصغرپور. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- قاندری محمدرضا و علیرضا گلشنی (۱۳۹۵). «روش تحلیل محتوا، از کمی‌گرایی تا کیفی‌گرایی». *روشها و مدل‌های روان‌شناختی*، ش ۲۳ (۷): ۸۲-۵۷.
- محمدی، امیر (۱۳۸۹). *سرمایه اجتماعی در اندیشه و سیره امام خمینی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه امام صادق.
- مرزبان، حسین و عصمت قلیجان (۱۳۸۸). «بررسی سیستم‌های شبکه اجتماعی در سازمانها». *عصر فناوری اطلاعات*، ش ۴۵: ۶۳-۵۶.
- معیدفر، سعید و سید سعید دربندی (۱۳۸۵). «بررسی رفتار و نگرش جمع‌گراانه شهروندان تهرانی». *جامعه‌شناسی ایران*، ش ۳ (۷): ۳۴-۵۸.
- واسطی، عبدالحمید و محمدحسین گلگار (۱۳۹۸). «فقه حکومتی؛ چیستی، چرایی و چگونگی (مبتنی بر نظریه اجتهاد سیستمی)». *اندیشه مدیریت راهبردی*، ش ۲ (۱۳): ۷۱-۴۹.
- **Holy Quran.**
- Abolhasan Tanhaei, Hossein (2004). **Introduction to sociological theories and schools**. Mashad: Marandis.
- Abolhassani, Seyed Rahim & Saeed Attar (2013). “**Network analysis, social capital and politics: an introduction to network politics**”. *Iranian Journal of Culture in the Islamic University*, [Vol. 43, Issue 2, 2](#): 139-157.
- Bagheri zonouz, Baharak & Mahmoud Elmi (2009). “**Social capital, social trust, pathological symptoms of social relations in iran**”. *Journal of Sociology Studies*, Vol. 2, [Issue 5, 5](#): 125-138.

- Bastani, Sosan; Afsane Kamali & Maryam Salehi Hikoe (2008). “**Social network capital and interpersonal trust**”. *Journal of Kharazmi University Faculty of Literature and Humanities*, Vol. 16, 61: 41-82.
- Behravan, Hossein & Neda Behravan (2013). “**content analysis of social capital concept in imam reza's hadiths**”. *Iranian Journal of Cultural Research*, Vol. 6, 3(23): 115-149.
- Ellini, Mohammad & Gholam reza Ghaffari (2015). “**Analyzing the conceptual space of social capital construction in the imam ali's words**”. *Islam and Social Studies*. Vol. 2, issue 8, 8: 92-120.
- Erfanmanesh, Iman & Soheila Sadeghi Fasaie (2015). “**Methodological principles of documentary research in social sciences; case of study: impacts of modernization on iranian family**”. *Strategy For Culture*, Vol. 8, 29: 61-91.
- Faghihe Kalajani, Sayede Fateme (2013). **Social capital in the thought and action of Imam Khomeini**. Tehran: Orouj.
- Field, John (2006). **Social Capital**. Translated by: Ahmadreza Asgarpoor. Mashhad: Ferdowsi University.
- Ghaedi, Mohamadreza & Alireza Golshani (2016). “**Content analysis method: from quantity-orientation to quality-orientation**”. *Journal of Psychological Models and Methods*, Vol. 7, 23: 57-82.
- Jamshidiha, Gholamreza & Shahram Parastesh (2007). “**Habitus and field dilectics on pierre bourdieu's theory of practice**”. *Nameh-ye Olum-e Ejtemai*, 30: 1-32.
- Marzban, Hossein & Esmat Ghalijan (2009). “**Investigating social network systems in organizations**”. *Information Technology Age*, 45: 56-63.
- Moeidfar, Saeed & Seyyed Saeed Darbandi (2006). “**A survey on collective attitude and behavior of tehran citizenry**”. *Iranian Journal of Sociology (isa)*, Vol. 7, 3: 34-58.
- Mohammadi, Amir (2010). **Social capital in the thought and life of Imam Khomeini**. Master Thesis, Imam Sadegh University.
- Pakseresht, Soleiman (2014). “**considerations and strategies of enhancing social capital**”. *Strategy for Culture*, Vol. 7, No. 25: 71-104.
- Patnam, Robert & et al. (2005). **social capital: trust, democracy and development**. translated by Hasan Pooyan & Afshin Khakbaz. Tehran: Shiraze.
- Radadi, Mohsen (2010). **The sources of soft power social capital in islam**. Tehran: Imam Sadiq University.
- Rouhi Barandaqk, Kavous; Kazem Ghazizadeh & Ensieh al-sadatt Eskaf (2019). “**The impact of safe attachment on social capital formation with an emphasis on imam musa sadr's educational thought**”. *Islam and Social Studies*, Vol. 7, Issue 26, 26: 90-113.

- Sadeghi, Abdullah & Abdulhamid Vaseti (2020). “**Effects of ontology on creating religious theory of anthropology**”. *Theology Journal*, Vol. 7, 12: 225-245.
- Sadr, Sayed Musa (No Date). **Collection of unpublished lectures**. n.d., publisher.
- Sharehpour, Mahmoud (2000). “**The Erosion of Social capital**”. *Social Science Book of the Month*, 36-37: 15-17.
- Shariati, Sara (2009). “**A reflection on the hidden obstacles of teaching sociology of art in iran based on pierre bourdieu's sociology of art**”. *Sociological journal of art and literature*, Vol. 1, 1: 7-21.
- Tavasoli, Gholamabbas & Amrollah Amani Kolarijani (2013). “**Analysis of social capital dimensions in the virtual social network**”. *Media studies*, Vol. 7, 18: 89-99.
- Zaher, Yagub (2017). **The Path of Imam al-Sayyid Musa al-Sadr**. Translated by: Translator group of Imam Musa Sadr Cultural Research Institute, Tehran: Imam Musa Sadr Cultural Research Institute.

